

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ӨРКЕНИЕТТЕРІ: САНАЛУАНДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ОРТАҚТЫҒЫ

§ 1-2. «Орталық Азия» ұғымының тарихи және географиялық негіздері

Бұғынгі сабакта:

- «Орталық Азия» ұғымы;
- «Орталық Азия» мен «Орта Азияның» арасындағы айырмашылықтар;
- «Орталық Азия» ұғымын анықтауда өзендер ағысының мәні;
- Орталық Азия климатының маңызды ерекшеліктері туралы білеміз.

Кілт сөздер:

- Орталық Азия
- Орта Азия
- саяси география
- физикалық география
- аймақ
- ішкі ағын аймағы
- далаландшафты
- құрғақ климат

«Орталық Азия» ұғымының саяси-географиялық мәні. Бұғінде «Орталық Азия» ұғымының тар жөне кең мағынасы бар. Тар мағынасында саяси-географиялық мәнге ие. Қазіргі кезеңде Орталық Азия саяси-географиялық аймақ ретінде бес мемлекетті: Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан және Тәжікстанды қамтиды. 1991 жылы КСРО ыдыраған соң, аталған мемлекеттер мен Ресейде «Орталық Азия» ұғымы қолданыла бастады.

Саясатта жөне бұқаралық ақпарат құралдарында Орталық Азияға кейде өзге де мемлекеттер мен аймақтарды қосады (кестені қарандар).

**«Орталық Азия», «Орта Азия», «Түркістан» ұғымдарының өзара байланысы.
«Ішкі Азия»**

Ұғым	Неміс, орыс, кеңес, бірқатар ресейлік география және тарих ғылымында	Ағылшын-америкалық география мен тарих ғылымында	Заманауи саяси география	Заманауи физикалық география мен тарих ғылымы
1	2	3	4	5
Орталық Азия	Монголия мен Солтүстік-Батыс Қытай, Тибет таулы өлкесі кіреді	Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Ауғанстан	Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан	Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Монголия,

1	2	3	4	5
	Шығыста Үлкен Хинган қыратына дейін созылады		Тәжікстан, кейде Ауғанстан, Пәкістан, Батыс Қытай (Синьцзян)	Солтүстік-Батыс Қытай, Солтүстік Ауғанстан, Солтүстік-Шығыс Иран, Поволжье, Орал маңы, Оңтүстік Сібір
Орта Азия	Батысында Каспий мен шығысында Қытайдың, солтүстігінде қазақ даласы мен оңтүстігінде Ауғанстан және Иранның аралығы	Ұғым қолда- нылмайды	Ұғым қол- данылмайды	Ұғымды кеңес мектебінің бір- қатар географта- ры мен тарихши- лары қолданады
Түркістан	Батысында Каспий мен шығысында Гоби шөлінің, солтүстігінде қазақ даласы мен оңтүс- тігіндегі Гинду- куш қыратының аралығындағы облыс	Батысында Каспий мен шығысында Гоби шөлінің, солтүстігінде қазақ даласы мен оңтүс- тігіндегі Гиндукуш қыратының аралығындағы облыс	Ұғым кей жағдайда қолданы- лады	Ұғым кей жағдайда қолда- нылады
Ішкі Азия	Ұғым қолда- нылмайды	Монголия мен Солтүстік- Батыс Қытай, Тибет таулы өлкесі қосы- лады	Ұғым қолда- нылмайды	Ұғым кей жағдайда қолда- нылады

Назар аударыңдар! Қазіргі саясигеографияда Орталық Азияға Қазақстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Қыргызстан және Тәжікстан кіреді.

Орта Азия, Түркістан және Дағын өлкесі. Бұғандегі Орталық Азия ата-
лып отырған аймаққа қатысты КСРО кезеңінде «Қазақстан және Орта
Азия» деген ұғым қолданылды. Қазақстан «Орта Азияға» енген жок,
әйткені ол жеке экономикалық аймақ болды.

Ресей империясы кезінде «Орта Азия» ұғымы Қазақстан мен Ау-
ғанстан арасындағы барлық далалы жерді қамтыды. Сондай-ақ оған

Қазақстан мен Орталық Азия картасы

Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан аумағы да қосылды. «Орта Азия» ұғымы «Түркістан» ұғымымен қатар қолданылды. Сол себепті Ресей империясының Орта Азиядағы иеліктері «Түркістан өлкесі» деп аталды. Сол тұста Қазақстан өлкесі батыстағы Орал мен Торғай облыстары (1881 жылға дейін Орынбор генерал-губернаторлығына енді) мен шығыстағы «Дала өлкесі» – Дала генерал-губернаторлығына бөлінді, яғни «Түркістан өлкесіне» енбеді. «Дала генерал-губернаторлығы» атауының өзі өкімшілік бөлініс негізінде физикалық-географиялық қағидат жатқанын көрсетеді.

«Орталық Азия» ұғымының физикалық-географиялық мағынасы. «Орталық Азия» (немесе «Орталық Еуразия») ұғымының кең ауқымдағы физикалық-географиялық мағынасы Қазақстан мен өзге де ортаазиялық мемлекеттердің, сонымен қатар Монголия, Солтүстік-Батыс Қытай, Ауғанстан, Солтүстік-Шығыс Иран, Поволжье, Орал және Оңтүстік Сібір аумақтарын қамтиды. Осылайша оның саяси-географиялық ұғымына қарағанда, өлдеқайда ауқымы кең болды.

Орталық Азияны ішкі ағынды және ағынсыз өзен-көл алаптарын біріктірген Еуразияның орталығындағы көлемді аймақ ретінде тануына оның физикалық-географиялық анықтамасы негіз болды. Ішкі ағынды

- ұлысына қарады. Ресей империясының бөлінісі де осыған үқсас болды: батыс, орталық және шығыс аудандар өкімшілік жағынан оңтүстік және оңтүстік-шығыстан бөлек болды. Мұндай сәйкестіктің себебі неде?
2. Қазіргі кездегі саяси шегара бөлінісінің негізінде қандай қағидаттық жағдайлар бар? Қазақстанның біртұтас саяси-географиялық бейнесін қалыптастыруға не себеп болды?

§ 3. Орталық Азияның дәстүрлі өркениеттерін зерттеу тарихы

Бұғынгі сабакта:

- дәстүрлі өркениетті;
- дәстүрлі өркениетті зерттеудің құрделілігін;
- Орталық Азияның ежелгі өркениетін зерттеудегі жағдайлардың құндылығын;
- ежелгі өркениетті зерттеудегі тарихи археологиялық археологтердің рөлін қарастырамыз.

Кілт сөздер:

- дәстүрлі өркениет
- дәстүрлі мәдениет
- дәстүр
- дәстүрдің дәріптелуі
- материалдық мәдениет
- рухани мәдениет
- жазба дерек
- археология
- көшпелілік

«Дәстүрлі өркениет» ұғымы. Ертедегі ежелгі дәуірлік, ежелгі шығыстық, ортағасырлық өркениеттер *дәстүрлі* деп аталады. Олар индустріалдық¹ дәуірге дейін ежелгі және орта ғасырларда болды. Олардың мынадай белгілері бар:

- бірсарайның: мәдени тәжірибелінің (дәстүрдің) тұрақты түрде қайталануы және ата-бабалар өмір салтының ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыруы;
- дәстүрдің дәріптелуі (дәстүр қасиетті саналады, оны ешқандай жағдайда бұзуға болмайды);
- адам мен табиғаттың тығыз байланысы және табиғат жағдайларына тәуелділік;
- адамның өз өлеуметтік тобымен тығыз байланысы (қауыммен, этносмен, қоғамдық ортасымен), қоғамдық және жеке өміріндегі бөлінбеушілік;
- діни немесе діни-мифологиялық сана.

Дәстүрлі өркениет дәстүрлі (аграрлы, индустріалдыға дейінгі) қоғамға сай болады. Оларға *дәстүрлі мәдениет* тән.

Жоғарыда айтылған белгілердің барлығы кездесетін көшпелілер өркениеті де дәстүрлі болып табылады.

Назар аударыңдар! Дәстүрлі өркениет – бабалардың мәдени тәжірибелері мен өмір салтын қайталауға негізделген өркениет. Оның белгілеріне табиғатпен тығыз байланыс, адамның өлеуметтік тобымен тығыз байланыс, дәстүрдің дәріптелуі, діни санажатады.

Дәстүрлі мәдениет пен өркениетті зерттеудің қындықтары. Ежелгі дәстүрлі мәдениетті зерттеу оңай емес. Мәдениеттің өз жазуы болмаса

¹ Формациялық теорияда капиталистікке дейін.